

натомість вчителі ледь виживають на свою зарплату. Не раз фіксувалися випадки побиття на селі студентів, оскільки селянин бачив у ньому „буржуя”, бо він „мовляв учений”. Кожен освічений став селянину ворогом. Вороже ставлення до всіх, хто вів якусь просвітницьку роботу, змушувало їх покидати село. Негативне ставлення селян до інтелігенції визначали неписьменність, низький культурний рівень, консервативність українських хліборобів. Наводилися волаючі приклади архаїчної свідомості селян. Коли агроном, що ознайомився з передовим досвідом німецьких аграріїв, хотів завести на селі прогресивні форми землеробства, селяни з недовірою поставилися до нього і казали: „Що ти нам пане мелеш, як Бог допоможе то й на камені вроде! Наші батьки так робили і ти краще них нічого не придумаєш” [23; 24]. Всі нововведення зазнали краху.

Критичні стріли також відпускалися й у бік сільської інтелігенції, частина якої була русифікована і не бажала працювати для національно-просвітньої справи. Критикувалася вузьколокальна свідомість сільського вчителя, який „не хоче нічого знати поза селом, а найдалше поза уїзним городом, це для нього вже якби кінець світу” [25]. Все ж слід зазначити, що багато сільських інтелігентів, разом із селянами, активно виступали проти гетьманського режиму.

Надалі, в період Директорії, через постійні невиплати заробітної плати частина сільської інтелігенції покинула село, а частина декваліфікувалася, щоб забезпечити засоби до існування фактично займалася сільськогосподарською працею. Громадсько-просвітня робота на селі „ледь жевріла”, оскільки постійна зміна влади і пов’язані з цим репресії відлякували учителів та інших інтелігентних працівників від участі в „Просвітах”. Щодо участі інтелігенції у сільських та волосних органах влади, то такі випадки фіксувалися нечасто, здебільшого констатовалося, що населення інтелігенції „не довіряє” [26, 2 зв. – 10 зв.].

Таким чином, у добу революції селянство не сприймало інтелігенцію як свого союзника у боротьбі за „Землю і Волю”. Стосунки селянства та інтелігенції слід розглядати в системі соціокультурних опозицій „місто-село”, де місто, на думку селян, є зосередженням „ворожих” владних структур, „панів та буржуїв”, „паразитом”, визискувачем хліборобської праці, натомість нічого селу не дає. Оскільки основним критерієм соціальної значущості особи для селян була фізична праця, а за ним інтелігенція не підпадала під визначення „трудящих”, у хліборобській свідомості утворився викривлений образ інтелігента, як „буржуя”, як захисника інтересів „міста”. Відтак селянство відмовило інтелігенції у своїй довірі, що негативно позначилося на створенні адміністративних органів, громадсько-освітній роботі, а врешті і на всіх процесах національно-визвольної боротьби.

1. Михайлюк О.В. *Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О.В.Михайлюк – Дніпропетровськ: Вид-во „Інновація”, 2007.*

2. Присяжнюк Ю.П. *Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ю.Присяжнюк. – Черкаси: „Вертикаль”, ПП Кандич С.Г., 2007.*

3. Григорієв Н.Я. *Українська національна вдача. – Вінніпег, 1941.*

4. Григорієв – Наи Н. *Автобіографічний нарис. Творці мого я // Трудова Україна. – 1933. – №3.*

5. Присяжнюк Ю.П. *Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1999. – №3.*

6. Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К, 1997.*

7. *Громадянин. – 1917. – 1 серпня (№7).*

8. *Черниговская земская газета. – 1917. – 28 апреля (№34).*

9. *Черниговская земская газета. – 1917. – 2-16 мая (№35-36).*

10. *Харьковский вестник. – 1917. – 25 июля (№7).*

11. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.44.*

12. *Голос села. – 1917. – 2 липня (№1).*

13. *Черниговская земская газета. – 1917. – 15 августа (№62).*

14. *ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.50.*

15. *Черниговская земская газета. – 1917. – 12 сентября (№70).*

16. *Харьковский вестник. – 1917. – 5 сентября (№40).*

17. *Харьковский вестник. – 1917. – 2 сентября (№38).*

18. *ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.44.*

19. *Вестник Полтавского губернского общественного комитета. – 1917. – 3 июня (№35)].*

20. *Селянський голос. – 1917. – 5 листопада (№3).*

21. *Харьковский вестник. – 1917. – 12 октября (№68)].*

22. *Селянське слово. – 1918. – 5 липня (№3).*

23. *Наше село. – 1918. – 30 червня (№6).*

24. *Селянське слово. – 1918. – 30 червня (№2).*

25. *Наше село. – 1918. – 23 червня (№5).*

26. *ЦДАВО України. – Ф.543. – Оп.1. – Спр.28.*

В.І.Марочко

СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЗАВДАННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ 1917 – 1922 РР.

Історіографія аграрних перетворень в Україні першого десятиліття вирізняється кількісно і концептуально, представлена переважно працями радянських та сучасних істориків. Для перших була притаманна класово-формаційна теорія вивчення земельного питання, відтак скасування правового інституту приватної власності на землю, ліквідація поміщицького та великого селянського землеволодіння, соціально-класова диференціація і загострення класової боротьби, створення колгоспів тощо – належали до пріоритетних напрямів науково-історичних студій. На початку 1990-х рр. історики зрелися більшовицьких ідеологом, які правили за методологію, але не поспішали з формуванням нової парадигми висвітлення суперечливих соціально-економічних і суспільно-політичних відносин, запозичуючи теоретичні надбання західної політології (теорія повсякденності, тоталітаризму, модернізації, глобалізації). Їх застосування в конкретних історичних дослідженнях, судячи з історіографічних розвідок [1;2], активізувало появу праць з неприхованим нігілізмом до радянської минувшини, з виокремленням трагічних сторінок (репресій, голодомору, селянського руху опору тоталітарному режимові). Традиційна проблематика (колективізація, політика розкуркулення, класова боротьба, соціально-класова диференціація, земельна реформа

більшовиків) втратила пріоритетність, перетворившись на другорядну, яка згадується лише в трагедійно-апокаліптичному контексті.

Оцінюючи монографії, статті і дисертаційні роботи з історії аграрних відносин в українському селі періоду більшовицьких експериментів, опубліковані та захищені в Україні протягом 90-х рр. XX та першого десятиліття XXI ст., можна з цілковитою певністю констатувати кількісну перевагу соціально-політичної тематики над економічною. Історики активно розробляли організаційно-господарську та просвітницьку діяльність кооперації, участь селян у повстанських загонах та „визвольних змаганнях”, їх повсякденного життя, але свідомо уникали системного вивчення політичної мотивації та соціально-економічних завдань здійснення більшовицької аграрної реформи, особливо у 1917–1919 рр., позаяк тоді були закладені її класово-ідеологічні принципи. Не випадково до підручників з історії України „перекочувала” дата остаточної ліквідації поміщицького землеволодіння та майна – 1917 р., тому що їх упорядники обмежилися констатацією більшовицького декрету про землю, не дослідивши еволюції господарств та маєтності поміщиків.

Об'єктом цієї науково-історичної розвідки є основні етапи розвитку радянського земельного законодавства, але в хронологічних межах першого десятиліття більшовицького панування в Україні, а предметом – політично-ідеологічна мотивація та соціально-економічні завдання конфіскації поміщицьких і селянсько-фермерських господарств, упровадження зрівняльного принципу перерозподілу земель між селянами за класовою ознакою, здійснення кодифікації земельного права. Аксиоматичним є положення про рушійну роль і місце земельного питання в роки соціальних революцій, але залишається недостатньо вивченою його мотиваційна сторона у так званій „мирний період”, тобто упродовж „непівського ренесансу”. Що спонукало селян до масового повстанського руху на початку 1920-х рр.: конфіскація і реквізиція продовольства, демонтаж УНР, примусова мобілізація молоді до РСЧА, руйнування земельного общини, комуналізація сільського побуту, акції „войовничих безбоязників”, несправедливе здійснення аграрної реформи, податкова політика, голод? Які цінності для українських селян були пріоритетними – духовні, політичні, господарсько-економічні, колективні чи сімейно-родові? Вони спиралися на традиційний соціально-економічний уклад життя, шанобливо ставлячись до власного земельного наділу – джерела матеріального достатку і фамільного родоводу.

Першим законодавчим актом радянської влади в галузі аграрних перетворень став декрет „Про землю”, ухвалений 2-м Всеросійським з'їздом рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у жовтні 1917 р., тобто представницьким органом РСФРР [3]. Приватна власність на землю скасовувалося, а поміщицьке землеволодіння підлягало ліквідації без будь-якого викупу. Отже, поміщики станового дворянського походження і ті, що придбали землю протягом 1861–1917 рр., ставши „дідичами”, втратили право власності на неї, але найдрібніші з них сподівалися на дольовий „відруб”. Землевласники-латифундисти поставилися до більшовицького декрету двояко: одні завчасно продали заможним селянам, інші намагалися

відвоювати землю і маєтки, захищаючи їх під різними знаменами „контрреволюції” та інтервенції. Декрет „Про землю” не викликав особливих ідеологічних колізій серед політичних партій Української Центральної Ради, позаяк українські есери (М.С. Грушевський) і робітничі соціал-демократи (В.К. Винниченко) підтримували ліквідацію поміщицького землеволодіння. Перманентна зміна в Україні військово-політичних форм правління стримувала радикальне впровадження більшовицького закону про землю, особливо періоду Української Держави П. Скоропадського, яка повертала земельну власність. Її палким прихильником виявився тоді В.К. Липинський, який, на мою думку, у своїх „Листах до братів-хліборобів” розкрив соціально-політичну сутність аграрної програми українських та російських есерів, представлених „здекласованою інтелігенцією і півінтелігенцією”, яка „... по розпаді російської армії, бюрократії, „земсоюзів” і „земгорів”, стала шукати виходу для своєї звички до командування”. Для декласованої інтелігенції, яка очолила революційні партії, стало актуальним політичне працевлаштування зі збереженням мотивації ідейного лідера. „Знищення приватної власності на землю, – наголошував В.Липинський, – це ідея-образ, що захопив оцю здекласовану інтелігенцію, яка по розвалі петербургської Росії лишилась без посад і стала шукати собі політичної роботи на селі. Цей образ-ідея вповні відповідав її стихійним хотінням політичного проводу над позбавленим в її уяві приватно-власницького права до землі, отже над позбавленим своєї матеріальної сили, „поінтелігентшеним”, коли так можна сказати, селянством” [4, 165]. Дуже вичерпна системно-функціональна характеристика есерівської аграрної програми, яка перетиналася з більшовицькою, а з іншого боку – узагальнена оцінка визріваної соціально-економічної катастрофи в українському селі – позбавлення селянина-власника шляхом соціалізації землі. Різні погляди на соціалізм, які існували серед політичних партій у містах, були також представлені „... і в українській політичній сільській есерівщині, здекласовані, до продукційної праці нездатні, бюрократичною російською школою покалічені інтелігенти, в своїх бажаннях захопити політичну владу, зустрілись зі стихійним бажанням безземельного і малоземельного селянства не дати нізащо в руки заможнішим сільським хазяям пустуючої хвилево, під впливом розбоїв і погромів, сусідньої поміщицької землі” [4, 167]. Революційне створення соціального антагонізму між поміщиками і селянами, а також серед самих селян – відповідало давньому принципу римлян „поділяй і володарюй”.

Декрет про землю став політичною основою, тобто ідеологічним, а не правовим актом позбавлення поміщицького землеволодіння, яке стало державним (де-юре), а фактично – бездоглядним і безгоспним („пустуючим хвилево”), тому ласим шматком для революційно збуджених і переважно люмпенізованих селян. Їх значна частина, щоб поправити матеріальне становище, продала в умовах століпінської реформи понад 1 млн десятин власної надільної землі [5, 11], а більшовицька аграрна революція повертала її безкоштовно, але безземельним та малоземельним. Для решти селян, які збільшили приватне землеволодіння майже у 10 тисяч раз завдяки двом

великим реформам (1861 та століпінської), есерівсько-більшовицький принцип перерозподілу так званої „нетрудової землі” виявився ворожим. Напередодні жовтневого перевороту 1917 р., якщо брати до уваги обсяги землеволодіння, спостерігався приблизний паритет: 34,5% належало бідняцько-середняцьким групам, 30,4% „селянській буржуазії” і 30% поміщикам [5, 20]. Останні втрачали право власності і тимчасово більшість фактичного землеволодіння, а заможні селяни не сподівалися на земельний приріст. Отже, поміщицька земля, тобто 12,2 млн десятин, підлягала перерозподілу. Стихійне захоплення безземельними селянами наприкінці 1917 – початку 1918 рр. не мало масового характеру, а також не знаходило підтримку з боку есерів та більшовиків.

Організованому перерозподілу державного земельного фонду, тобто конфіскованої у поміщиків землі, сприяв офіційний документ – „Селянський наказ про землю” 1918 р., який виявився есеро-більшовицьким за буквою і духом. Фактично розпочалося насаджування дрібного селянського землекористування за трудовою і споживчою нормами, політично нейтралізуючи значну частину селян, схиляючи її на сторону революційних органів влади. Практика „червоного переділу”, тобто періодичної зміни розміру ділянок згідно з приростом населення та продуктивності сільськогосподарського виробництва, не мала поширення, викликавши невдоволення селян. Декрет Всеросійського ЦВК „Про соціалізацію землі”, який з’явився у 1918 р. [6], залишив принцип зрівняльно-трудового розподілу та підтвердив „право на користування землею” лише трудящих селян, ніби існували нетрудові. Люмпенізована частина намагалася потрапити до місцевих органів влади, але вони не могли працевлаштувати усіх бажаючих. Законодавчі акти російських радянських органів влади, які ними ж в визнавалися легітимними в Україні, не завжди відповідали реальним соціально-політичним та економічним подіям і явищам.

Аграрна революція в Україні, за винятком стихійного захоплення частини поміщицьких земель та експериментального створення комун, залишалася протягом 1917 – 1918 рр. „декретованою”, але декларативною, тому що не відбулося масового „червоного переділу” земельної власності. Маніфест Тимчасового робітничо-селянського уряду України, в якому пролунав заклик про те, щоб „...усі землі поміщиків відібрати і передати селянам”, з’явився лише на початку 1919 р. [7]. В „Основних положеннях” Конституції УСРР того ж року проголошувалася ліквідація приватної власності на землю [8], тобто відбулося функціональне застосування положень декрету про землю 1917 р., відтак більше року поміщицьке землеволодіння, використовуючи вираз В. Липинського, мало статус “хвилевого” – тимчасового. Переважна частина поміщиків, крім невеликої когорти станово-дворянського походження, залишалася у власних маєтках, сподіваючись на крах більшовизму.

Нормативно-правовим актом, започаткувавши реальну ліквідацію поміщицького землеволодіння в Україні, була інструкція Наркомзему УСРР „Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування” від 6 березня 1919 р. Основним

розпорядником земельного державного фонду, до якого переважно потрапила поміщицька земля, був Наркомзем, очолюваний більшовиком В. Мещеряковим. Другий пункт інструкції закликав волосні та повітові земельні відділи „... негайно виселити поміщиків, їх довірених і нетрудових орендаторів з їхніх колишніх маєтків та господарств і взяти на облік та контроль” [9]. Самозахоплення земель категорично заборонялося, а найкращі з них передавалися для влаштування радянських господарств, решта сільськогосподарських угідь розподілялася у тимчасове зрівняльне користування до впровадження соціалістичного землеустрою. Останній був доміантним, позаяк інструкція була просякнута духом колективізму, класової ідеології, усунення найманої праці, крім окремих випадків (втрата працездатності, призов до армії годувальника, своєчасний збір врожаю), першочерговість забезпечення наділами малоземельних селян. Норми землезабезпечення встановлювали волосні земвідділи, враховуючи окремо орну землю, вигони, пасовища, але за середнім наділом трудового господарства регіону.

Революційний романтизм, яким керувалися реформатори аграрних відносин в українському селі, знайшов логічне завершення у „Положенні про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землеробства” від 26 травня 1919 р. Проголошувалися радикальні заходи – усупільнення одноосібного землекористування, створення товариського, а індивідуальні види землекористування вважалися „тимчасовими і відмираючими” [10]. Зазначу, що статус „тимчасовості” одноосібного землекористування, тобто очікування селянами остаточного „червоного перерозподілу” зі створенням великих „комунальних” господарств, виснажував їх психологічно і стримував економічний розвиток сільського господарства. Безперервний перерозподіл землі за споживчо-трудовою нормою дестабілізував господарську діяльність селянського двору, власник якого втрапив стимули плекання землі, яку могли передати іншому користувачу. Воєннокомуністичні методи, заполітизована аграрна реформа, конфіскація приватних земель, катастрофічні наслідки революції і перманентних воєн – призвели до занепаду сільськогосподарського виробництва (зменшення посівної площі, скорочення поголів’я худоби, натуралізація, зубожіння селян). Вони, на думку фахівців земельного права тих років, спонукали радянську владу до перегляду статусу тимчасового функціонування приватного сільського господарства, до уніфікації традиційних форм землекористування. 30 квітня 1920 р. РНКРСФРР заборонив перерозподіл орної землі терміном до 3-х років, а 23 березня 1921 р. до 9-ти років [10, 21 – 22]. Фактично і юридично призупинялася масова комунікація селянських господарств, їх усупільнення, а статус „тимчасовозобов’язаних” пролонгували до 9-ти років, тобто до початку масової колективізації у 1929/30 р.

Синхронність законодавчих актів українського та російського радянських урядів, притаманна для 1919 – 1920 рр. у зв’язку з союзним договором між ними, не завжди збігалася з реальними соціально-економічними процесами в республіках, які формально залишалися незалежними державами.

5 лютого 1920 р. Раднарком УСРР видав декрет „Про землю”, яким гарантував недоторканість земель трудових господарств, а також усталених форм землекористування (хутірна, відрубна, общинна тощо). Закон мав „... позбавити селян від влади поміщиків, забезпечити їх землею і створити за допомоги самих селян умови для утвердження господарства праці на селі” [11]. Він проголошував ліквідацію самого інституту права власності для „нетрудових” (поміщики, дідичі) і трудових господарств. Дозволялося лише користування землею. Всеукраїнським видав наприкінці січня 1920 р. положення „Про основні начала організації земельної справи на Україні”, визнавши головним завданням радянської влади – „повну й остаточну” ліквідацію поміщицького землеволодіння [12]. Отже, більшовицький декрет „Про землю” 1917 р. не був реалізований в Україні протягом трьох років. 3 квітня 1920 р. РНК УСРР проголосив черговий декрет „Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, удільних, міських і поміщицьких земель”, передавши їхні ліси у власність держави, а лісові угіддя земельних громад підлягали націоналізації [13].

Уніфікацію організаційно-господарських форм землекористування в Україні, доля яких вирішувалася протягом 1917 – 1920 рр., завершив 5-й Всеукраїнський з’їзд рад ухваленням 2 березня 1921 р. постанови „Про закріплення землекористування”. Концептуально вона дублювала закон 5 лютого 1920 р., заборонила перерозподіл землі протягом 9 років, унеможливила її купівлю-продаж, але дозволила виокремлення відрубів [14]. 27 квітня 1922 р. уряд УСРР, копіюючи „Закон про трудове землекористування” Всеросійського ЦВК від 22 квітня ще раз гарантував недоторканість селянського трудового землекористування, свободу вибору його організаційної форми (ділянкової, колективної, мішаної тощо), дозволив перерозподіл землі лише у земельних громадах, а в інших – лише за умов системного землеустрою в регіоні, а також впровадив оренду землі.

Перша п’ятирічка аграрної більшовицької реформи в Україні завершилася ухваленням 27 травня 1922 р. Земельного Кодексу УСРР, який набув чинності 29 вересня того ж року. Усі землі проголошувалися власністю держави, які зосереджувалися в єдиному державному земельному фонді. Право власності на землю остаточно скасовувалося, а право на користування нею отримували усі громадяни УСРР (незалежно від статі, віросповідання, національності), які заявили про готовність обробляти її власною працею. Кодекс мав чимало упущень, зумовлених недостатньо повним узгодженням з Цивільним кодексом та іншими нормативно-правовими актами. Наприклад, положення „Про іноземців в УСРР та порядок набуття і втрати українського громадянства” від 28 березня 1922 р. надавало їм однакових прав та обов’язків з громадянами України, але абсолютно не врахувало їх земельного права. У подальшому іноземці отримували право трудового землекористування в УСРР.

Суперечливим виявилось питання про надання права землекористування колишнім поміщикам. До них були віднесені особи дворянського станового походження, а також „нетрудові елементи”, які втратили „трудовий зв’язок” з землею, тобто не

обробляли її власноруч. Таким було тлумачення соціального походження поміщиків радянським земельним законодавством. Їхнє становище в Росії та Україні різнилося. На території РСФРР до них застосовувалася дещо інша правова норма: згідно з циркуляром Наркомзему №13 від 16 вересня 1918 р., поміщикам, які не мали найманої праці і контрреволюційних настроїв, залишили трудову норму землекористування [10, 41]. Якщо їх виселили з маєтку, то Земельний Кодекс дозволяв колишнім поміщикам отримати наділ з вільних земель на загальних засадах. В Україні „колишні нетрудові власники” (поміщики) втрачали право землекористування, згідно з декретами 20 січня та 5 лютого 1920 р., позаяк їх виселяли з маєтків. Для можливих селян існувала інша норма: у них забирали надлишки землі, які виникали внаслідок зрівняльного розподілу. Оцінюючи Земельний Кодекс 1922 р., російська дослідниця Н.Л.Роголіна зазначає, що селянин, незважаючи на обмеження, мав можливість реалізувати право власника – користування, володіння, розпорядження [15]. Система традиційного землеволодіння на початку 1920-х рр. фактично була зруйнована, а натомість з’явилися нові юридичні норми селянського землекористування. Володіння без права купівлі-продажу землі втрачало класичний приватновласницький механізм обігу земель, відтак селянин ставав лише користувачем. В Україні до 1917 р. у „трудовому” користуванні перебувало 20,5 млн. у нетрудовому 32,5 млн. десятин, а внаслідок аграрної революції селяни отримали 12 млн. десятин, тобто переважно поміщицькі землі [16]. Максимальними нормами трудового землекористування були наділи від 8 до 12 десятин, а норма наділу коливалася в межах 0,6 – 2 десятин на їдця [17].

Отже, аграрна реформа в Україні, яка вирізнялася інтенсивністю ухвалення різних декретів, постанов, положень, інструкцій, засвідчуючи реальність революційних перетворень, була спрямована на повну та остаточну ліквідацію поміщицького землеволодіння, обмеження землекористування дідичив, на утвердження системи колективних господарств. Фактична ліквідація поміщицьких земель розпочалася з 1919 р., хоча політично-правовий механізм було закладено декретом „Про землю” у 1917 р. Якщо на території Радянської Росії поміщикам дозволялося мати наділ, згідно з нормою трудового землекористування зі збереженням частини маєтку, то в Україні вони підлягали позбавленню землі, майна та виселенню з господарств. На практиці колишні поміщики отримували земельний наділ, якщо проходили соціально-політичну чистку земельних органів, однак їх методично і поступово виселяли з маєтків до 1928 р. включно. Більшовицькі реформатори залишили усталені форми землекористування (хутори, відруби, громади), але до кінця 1920-х рр.

1. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20-30- рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс / Васильчук Г.М. – Запоріжжя, 2008.

2. Дровозюк С.І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. XX ст.: Історіографічний нарис / Дровозюк С.І. – Вінниця, 2005.

3. СУ РСФСР. – 1917. – №1.

4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / За заг. ред. Я.Пеленського. – К., 1995.
5. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине / Рубач М.А. – К., 1957.
6. СУ РСФСР. – 1918. – №25.
7. СУ України. – 1919. – №1.
8. Су України. – 1919. – №19.
9. СУ України. – 1919. – №26.
10. Гершионов М.М. Комментарий к Земельному Кодексу УССР, 2-ое перераб. изд. / Гершионов М.М., Кельман Е.И. – Х., 1925.
11. СУ Всеукраїнського. – 1920. – №1.
12. СУ Всеукраїнського. – 1919. – №1.
13. СУ України. – 1920. – №6.
14. Су України. – 1921. – №3.
15. Роголина Н.Л. Задачи и уроки изучения российских аграрных реформ XX века // Российская история. – 2011. – №4.

В.В. Масненко

ХЛІБОРОБСЬКИЙ КЛАС НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ДЕРЖАВНИЦЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

В'ячеслав Липинський з повним правом вважається інтелектуальним представником хліборобської верстви, оскільки він належав до неї не тільки за своїм походженням і світоглядами настановами, але й спромігся на формулювання особливої хліборобської ідеології. Він є автором і класичного осмислення історичної ролі шляхетської верстви в Україні. Мислитель опирався на докладний аналіз соціально-економічного становища хліборобського класу, його соціально-психологічних орієнтирів, державно- та націотворчого потенціалу тощо. Отже, у межах запропонованої розвідки зосередимося на з'ясуванні уявлень В. Липинського про хліборобську верству Наддніпрянської України початку ХХ століть у контексті нагальної потреби практичної реалізації української державності.

Окреслена тема вперше порушувалася у публікаціях, розрахованих на популяризацію ідей В. Липинського, ознайомлення з його надбанням масового читача [1; 2]. Згодом, до неї звертався у кількох своїх оглядових працях І. Лисяк-Рудницький [3; 4]. Окремі її аспекти висвітлюють і сучасні українські історики [5]. Однак цілісного дослідження поки що не маємо.

Варто почати з аналізу структури приватного землеволодіння на Правобережній Україні, яку дослідник розглядав у кількох взаємопов'язаних аспектах. Передовсім йшлося про національний склад землевласників, його частку серед різних категорій землеволодінців. Зрештою – про можливість їхньої продуктивної участі в українському національному відродженні. Такий аналіз дав наступну картину. Згідно з переписом 1905 р., російське землеволодіння на Правобережжі було представлено 2 514 особами, які мали у власності 2 333 597 десятин землі; польське – 6 050 власниками, які володіли 2 306 059 десятинами, і, нарешті, приватне українське – 19 150 осіб, які мали відповідно 369 695 десятин. До останнього дослідник вважав за можливе долучити й надільне

землеволодіння – 6 159 829 десятин, розподілених поміж 1 134 654 дворами.

Отже, сумарно українське землеволодіння обраховувалося 6 529 524 десятинами та 1 153 804 господарями, що становило у середньому по 5,5 десятин на одного господаря. Неукраїнське (російське і польське) – 4 639 656 десятинами та 8 564 господарями, що становило у середньому по 542 десятини на одного власника [6, 21-22]. Наведені цифри переконливо свідчили про упосліджене становище саме українських землевласників, особливо селянства. Як бачимо, різниця середнього розміру земельного наділу українського та неукраїнського господаря становила майже сто разів! Більше того, В. Липинський спеціально зауважив, що „все велике землеволодіння обробляється у нас українськими руками і українською працею”. Для мислителя, як це покажемо пізніше, власна праця на власній землі мала принципове значення.

Землевласники різної національної належності, на думку історика, мали відмінний стосунок до України, і відповідно різнилася їхня ймовірна можливість долучення до української справи. Зрозуміло, що найбільш придатними до цього були власне українські землевласники. Проте, як видно із наведеного вище аналізу, вони у своїй більшості були дрібними землевласниками (особливо у категорії надільного землекористування). Крім того, мислителя турбувало те, що після революції 1905 р. на українські селянські маси почав поширюватися процес державної асиміляції, втягнення їх у загальноімперські політичні події, у такий спосіб прирікаючи на загибель „дотеперішні національні форми боротьби за своє існування”: „І поволи український селянин і робітник, стаючи „русским” горожанином, стає разом з тим членом російської державної нації” [7, 9-11]*. Не випадково, кількома роками перед тим, у листі до В. Доманицького В. Липинський звертав увагу на потребу підтримки праці серед селянства, бо можна за ці роки стільки втратити, що потім десятками літ не надолужаємо [8, 559-560].

Велике російське землеволодіння на Правобережжі складалося із немісцевих елементів, переважно – із представників великого чиновництва, яким були абсолютно байдужі місцеві українські проблеми.

Ситуація з т.зв. польським землеволодінням не була такою однозначною. Тому особлива увага історика й була зосереджена на місцевій польській шляхті. „Польській” у значенні державно-юридичному, оскільки за своїм національним типом вона походила від українського землевласницького і службово-боярського класу. У результаті історичного розвитку, „польська” шляхта з України, т.зв. „szlachta kresowa” „представляє із себе тепер тип, фізично цілковито відмінний від корінних, справжніх поляків” [6, 19].

У межах зазначеного польського елементу дослідник виокремлює поміщицький клас, який поділяє на три різко окреслені групи. До першої, за даними земської статистики 1909-1910 рр., він відніс 2 124 особи, які мали у Волинській, Подільській та Київській губерніях 2 202 210 десятин землі, тобто у середньому по 1 036 десятин на одного власника. Вказана група складала 45,8% від кількості всіх великих

* О́дò ð ààè³ çàáðàæàíí íðàáííèè òà íðòíðàðò³ð íðèà³íàèò